

نقش بهشت برخشت خانه دوست

گذری بر تاریخ کاشیکاری در حرممطهررضوی؛ از دوره تیموری تاکنون



نقش طاووس و نقش فرشته بر دیوارهای صحن آزادی که یادگار دوره قاجار است

گردآوری سیدنعیمه زینبی| قصه رنگ و نقش های ننشسته بر کاشی های حرممطهررضوی یکی از پردامنه‌ترین و گسترده‌ترین آراستگی‌های این صحن و سراسـت که می‌تواند ما را به دوره تیموری ببرد و در حال‌وهوای آن زمان بگرداند. کافی است سر بلند کنی و بر کاشیکاری هفتصدساله مسجد گوهرشاد چشم بدوزی تا در زمان سفر کنی؛ از دوره تیموری به صفوی، از دوره صفوی به قاجار، یا حتی به دوره معاصر ییایی. توسعه کاشیکاری‌ها در دوره‌های مختلف تاریخی ادامه می‌یابد و در هر زمان با هنرهای دیگر آمیخته می‌شود. کاشیکاری با آینه‌کاری و نقاشی و مقرنس و هنرهای دیگر دست به دست هم می‌دهند تا هنر و ارادت را به رخ میهمانان صحن‌وسرای حضرت بکشند. در مطلب امروز از ماجرای کاشی‌های حرم که دنیایی بی‌انتهـا در خود دارد، بیشتر می‌گوییم.

- انواع کاشیکاری‌ها در حرم

بدنه‌های سفالی با نقش‌های متنوع بر در و دیوار حرم نشسته‌اند و هرکدام روایتگر بخشی از تاریخ هستند. این کاشی‌ها در انواع زرین‌فام، معرق، زیررنگی، معقلی و هفت‌رنگ ساخته می‌شوند. در کاشی زرین‌فام از ترکیب نقره، مس و نوعی خاک نسوز برای لعاب استفاده می‌کنند. در معرق نیز تکه‌کاشی‌هایی که در نقش‌ها و رنگ‌های متفاوت ازروی الگوی کاغذی تراشیده‌شده‌اند، پهلوی‌به‌پهلوی هم‌قرار می‌گیرند تا آن طرح‌ارامیان سفال‌ها پدیدار کنند. در شیوه زیررنگی یا زیرلعابی از جواهرهای رنگی برای نقاشی بر بدنه بدون لعاب کاشی استفاده می‌شود و بعد روکشی از لعاب شفاف روی آن کشیده می‌شود و برای پخت به‌کوره می‌رود. اگر کاشی باآجرهای لعاب‌دار به‌شکل مربع‌ومستطیل درتلفیق وترکیب باآجر در نمای ساختمان به کار برود، به آن معقلی می‌گویند. ترسیم نقوش معقلی در جدول‌های ساده شطرنجی انجام می‌شود. در کاشی هفت‌رنگ ابتدا بخشی از طرح اصلی بر روی کاشی لعاب‌دار کشیده می‌شود، سپس با لعاب‌های رنگی جان می‌گیرد و برای پخت دوباره به‌کوره می‌رود. این کاشی‌ها با طرح‌های مکمل در کنار هم قرار می‌گیرند تا روی دیوار یا سقف نقش را کامل کنند. هر کاشیکاری حرم را می‌توان در یکی از این دسته‌ها جاداد. ازسوی دیگر، هر حاکم وپادشاهی که آمده، نیم‌نگاهی هم به زیارتگاه خراسان داشته و تلاش کرده است قدمی در راستای آبادی آن بردارد. به‌همین خاطر کاشیکاری‌های حرم را براساس دوره‌های تاریخی نیز می‌توان قسمت کرد. براین اساس چهار دوره زمانی برای کاشیکاری‌های حرم وجود دارد.

- قدیمی‌ترین کاشی‌های حرم

قدیمی‌ترین نمونه کاشی‌های زرین‌فام روضه منوره است که به‌کاشی‌های سنجری معروف شده‌است. بخشی از این کاشی‌ها در سردر ورودی روضه منوره از سمت دارالاحفاظ و سه محراب زرین‌فام آن در دوره پهلوی و در دوران تعمیر و مرمت به‌موزه آستان قدس رفته‌اند. این کاشی‌ها متعلق به عصر سلجوقی، خوارزمشاهی وایلخانی حرم هستند. در زمان سلجوقیان و به‌ویژه سلطان سنجر، گنبد اصلی مرقد ساخته و بخش‌های زیادی از حرم مرمت می‌شود. در زمان سلطان محمد اولجایتو نیز برای اولین بار گنبدرا کاشیکاری می‌کنند تا نخستین کاشی‌ها را ه‌اراه خودشان را به حرم بازکنند. از آن کاشی‌ها کنون خبری نیست. زیراجای خود را به‌گنبد کنونی بازو کش طلا داده‌اند و در عوض آن، کاشی‌های سنجری باعمری طولانی خودنمایی می‌کنند.

انواع نقوش هندسی، گیاهی و حیوانی آراسته شده‌اند تا جلوه‌گر معنایی خاص از فرهنگ زمان خود باشند. سفال‌های رنگی صحن عتیق (انقلاب) یادگار سال‌های نخست حکومت شاه عباس صفوی است. این صحن با هم‌نشینی کاشی‌های معرق، هفت‌رنگ، معقلی وزیررنگی با رنگ‌های لاجوردی، فیروزه‌ای، حنایی، زرد اکو، سیاه بادمجانی و سبز یشمی آراسته شده است. تلفیق سنگ و کاشی که در مسجد گوهرشاد اجرا شد، در این دوره از رونق افتاد.

در صحن انقلاب از کاشی‌های معرق برای نمای زیر طاق ایوان‌ها و از کاشی هفت‌رنگ به‌وفور برای سطوح نماهای بیرونی استفاده شده‌است. در این دوره، استفاده از کاشی معرق برای پوشاندن مقرنس‌ها، رسمی‌بندی‌ها و کاربندی‌ها، مانند مقرنس‌های پرکار ایوان‌های ساعت و نقاره‌خانه و ایوانچه‌های جنوب‌شرقی و جنوب‌غربی خل‌آقانه و جدید است. یکی از شاهکارهای مقرنس‌کاشی سقف گنبد ا... وردی خان است که این دو هنر را با هم آمیخته است. نقوش ازدها، سیممرغ و پرندگانی مانند طاووس و طوطی از طرح‌های شاخصی هستند که آن موقع زیاد در کاشی‌ها به کار رفته‌اند.

- صحن آزادی، موزه کاشیکاری قاجارها

دوره قاجار زمانه عجیبی است. وقتی که شاهان ایرانی با مظاهر دنیای رو به پیشرفت غرب آشنا می‌شوند و عکاسی و سینما را می‌شناسند. از سوی دیگر پای نقاشان، معماران و سایر هنرمندان غربی به کشورمان باز می‌شود تا تفکر متفاوتی را با خود به این دیار بیاورند. تفکرات تازه بر رنگ و نقش کاشی‌ها هم اثر می‌گذارد. زرق و برق و رنگ‌های متنوع به عرصه هنر می‌آید. دیگر خبری از آرامش بخشی و روحانیت دوره صفویه نیست اما کاشی‌ها رنگ‌های شادتر، زنده‌تر و مادی‌تر یافته‌اند. صحن نو یا همان صحن آزادی خودمان موزه‌ای از این نوع کاشیکاری هاست که بخش زیادی از آن در ایوان شمالی دست نخورده و اصیل باقی مانده است. بیشتر این کاشی‌ها هفت‌رنگ، بارنگ غالب زرد است. رنگ‌های صورتی، بنفش بادمجانی و قرمز هم در این عصر به حرم راه پیدا می‌کنند. بعضی از این کاشیکاری‌ها اسلیمی و ختایی‌اند و بعضی با نقش‌های گل و پرند ه‌گل و مرغ). در این دوره طرح‌های گل سرخی، لندنی، گل و مرغ، حیوانی، اسلیمی و ختایی، انسانی و منظره‌سازی به کار می‌رفته‌است. نمونه این نوع قاب‌ها در ایوان نقاره‌خانه صحن انقلاب و ایوان‌های شمالی و شرقی صحن آزادی در بالای آزاره دیده می‌شود. طرح‌های حیوانی شامل



نقش کنبیه‌ای از دوره قاجار در صحن آزادی



قدیمی‌ترین عکس حرم امام حسین(ع)



مرضیه تراپی| برخی معتقدند که قدیمی‌ترین عکس از حرم امام حسین^(ع) توسط یک باستان‌شناس انگلیسی به نام «گرتروپل» گرفته شده است؛ عکسی که تاریخ ثبت آن به سال ۱۲۸۸ خورشیدی، یعنی ایام سلطنت محمد علی شاه قاجار بازمی‌گردد؛ اما بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد که افتخار گرفتن نخستین عکس از حرم مطهر سیدالشهدا^(ع) متعلق به عکاسان ایرانی است.

عباسعلی بیگ، «ناظم عکاس خانه مبارکه همایونی» و شاگرد میرز آقارضا عکاس باشی، نخستین کسی بود که توانست تصویری از حرم مطهر امام حسین^(ع) با دورنمایی از بین الحرمین و حرم حضرت ابا الفضل^(ع) تهیه کند.

او به دستور ناصرالدین‌شاه در ماه محرم سال ۱۲۸۷ قمری (فروردین ۱۲۴۹ خورشیدی) یعنی حدود ۱۵۴ سال پیش راهی کر بلا شد و ۷۹ قطعه عکس از عتبات عالیات تهیه کرد که بعدها توسط آقارضا عکاس باشی چاپ و به ناصرالدین‌شاه و مادرش، مهد علیا، تقدیم شد.

عکسی که مشاهده می‌کنید یکی از همان تصاویر است که امروزه در مجموعه آلبوم‌های کاخ موزه گلستان نگهداری می‌شود و باید آن را نخستین عکسی بدانیم که از حرم مطهر امام حسین^(ع) گرفته شده است.

کاشی
آبی

«نوربان» و روشنایی خاموش

خانه‌ای قاجاری



زینبی| وقتی به کوچه آیت... خامنه‌ای قدم می‌گذاریم، خانه‌های بسیاری را می‌بینیم که هنوز رنگ‌وبوی قدیم خودشان را حفظ کرده‌اند. یکی از این ساختمان‌های قدیمی که از دوره پهلوی اول برجای مانده و به سبک معماری تهران ساخته شده، خانه «نوربان» است که در فهرست میراث ملی ما نیز به ثبت رسیده است. گویا سال ۱۲۸۴ بوده است که مسئولان وقت به این نتیجه رسیده‌اند که این بنا واجد ارزش تاریخی است و باید آن را ماندگار کرد. این خانه که در محله قدیمی سرشور همچنان به زیست خودش ادامه می‌دهد، قدمتی قاجاری دارد و آقای نوربان، مالک قبلی بنا که نامش همچنان بر روی این خانه باقی مانده، از ملاکان شهرستان شیروان بوده است که بعدها آن را به آقای «شیعه» فروخته است.

ویگی این بنا آن است که با توجه به تغییرات رخ داده در هر بخش، می‌توان تحولات معماری مشهد را که از دوران قاجار شروع شده است، در آن به خوبی دید؛ زیرا افزون بر داشتن ذات درون‌گرا، نیم‌نگاهی هم به بیرون بنا دارد؛ همچنین وجود پنجره‌های روبه خیابان دال بر این ماجراست.

خانه نوربان حدود ۲۶۰ مترمربع مساحت دارد که حیاط آن حدود هفتاد متر از آن را گرفته است. متأسفانه دخل‌وتصرف‌های زیادی در این بنا سروشکل قدیمی آن را تغییر داده است. بعضی از فضا‌های قدیمی آن تخریب شده یا تغییر کاربری داده‌است. اکنون نیز خبری از حیاط باصفای این خانه با شمایل قدیمش نیست؛ زیرا چندسالی می‌شود که طبقه همکف آن به‌عنوان قهوه‌خانه استفاده می‌شود و به همین خاطر دچار تغییرات شده است.

همچنین حیاط خانه اکنون مسقف است و به‌خاطر آجاره دادن طبقه اول آن به زوار، فضاهایی مانند حمام، سرویس و آشپزخانه در آن ایجاد شده‌است. این بنا بر طبق اولین تصویر هوایی مشهد در سال ۱۳۲۵ در سه جبهه زمستان نشین، مهتابی و خدماتی داشته است. سه ورودی در قسمت شمالی و جنوبی خانه وجود دارد. یکی از ورودی‌های شمالی از طریق دالانی به حیاط خانه متصل می‌شود. ورودی دیگر با یک پلکان به طبقه بالای بنا دارد. به نظر می‌رسد این دو در جبهه شمالی در ابتدا یکی بوده‌اند اما به دلیل آجاره دادن طبقه اول به زوار و نیاز به امکان جداسازی بعدها به این شکل درآمده‌اند.

در طبقه همکف در جبهه زمستان نشین نیز سه دکان هست که بازمانده دکان‌های مرتبط به بازارچه قدیمی سرشور هستند. دسترسی به طبقه اول این سوی خانه از طریق یک پلکان انجام می‌شود که ما را به یک فضای بزرگ می‌رساند و در امتداد آن دو اتاق نشیمن و اتاق پشتیبان متصل به آن و همچنین دو حیاط هستند. این اتاق‌ها پنجره‌هایی روبه‌کوچه با فضایی ساده و بدون پیراستگی دارند. درون اتاق کمد‌هایی چوبی قرار دارد و طاقچه‌هایی که در گذشته با کاشی‌های هفت‌رنگ با نقوش گل‌بوته و شخصیت‌های افسانه‌ای لیلی و مجنون زیبا شده بود، اکنون در زیر گچ پنهان شده است و اثری از آن‌ها بر جای نیست.

در جبهه دیگر این خانه که اکنون نوسازی شده، فضاهایی همچون مطبخ و انبار و آبریزگاه قرار داشته است. درباره تزئینات این خانه هم می‌توان گفت که متأسفانه از همه تزئینات چشم‌نواز این خانه اکنون فقط نمای پرتزیتین بیرونی باقی مانده و دیگر آراستگی‌های این خانه یا تخریب، یا با سیمان پوشانده شده است.

منابع:

دایره‌المعارف

آستان

قدس‌رضوی،

به‌کوشش

جمعی از

نویسندگان،

بررسی پیشینه

یک اثر معماری

در حرم رضوی،

کنبیه‌های

سنجری، نوشته

ایمان‌پور و

صیامیان،

سیر تحول

فضاهای

معماری حرم

امام‌رضا(ع) در

دوران تیموری

و صفوی،

اثر جمعی از

محققان،

مفاهیم نمادین

نقوش حیوانی

در حرم مطهر

رضوی، تألیف

حسین‌آبادی و

اشراقی،

مضامین

کاشی‌نگاره‌های

دوره قاجار

در حرم مطهر

رضوی، تألیف

حسین‌آبادی.